

WEGWIJZER

GEZOND EN DUURZAAM VOEDSEL

NEDERLAND ALS KOPLOPER IN HET ONTWIKKELEN,
UITPROBEREN EN VERMARKTEN VAN DE
VOEDSELOPLOSSINGEN VAN DE TOEKOMST

NATUUR
& MILIEU

IN 2050 ZIJN WE MET 9 MILJARD MENSEN OP AARDE. HET VOEDEN VAN AL DEZE MENSEN VRAAGT OM GEZONDE EN DUURZAME VOEDSELOPLOSSINGEN.

INLEIDING

VOEDSEL IS VAN LEVENSBELANG. HET HOUDT ONS GEZOND, GEEFT ENERGIE EN BRENGT PLEZIER. IN NEDERLAND IS ETEN BETER BESCHIKBAAR, VEILIGER EN BETAALBAARDER DAN OOIT. DAARNAAST ZORGT DE VOEDSELPRODUCTIE IN NEDERLAND VOOR INKOMSTEN EN BANEN, ONDER ANDERE DOORDAT WE EEN GROOT DEEL VAN HET VOEDSEL DAT WE HIER MAKEN EXPORTEREN.

TEGELIJKERTIJD STAAT ONZE VOEDSELPRODUCTIE EN -CONSUMPTIE VOOR GROTE UITDAGINGEN. OM EEN PAAR VOORBEELDEN TE NOEMEN: DE HELFT VAN DE NEDERLANDERS LEIDT AAN OVERGEWICHT, HET INKOMEN IN DE LANDBOUWSECTOR DAALT, IEDERE DAG SLUITEN ZEVEN BOEREN HUN BEDRIJF, EN MEDE ALS GEVOLG VAN DE LANDBOUW IS 85% VAN DE BIODIVERSITEIT IN NEDERLAND VERDWENEN.

DAAR KOMT BIJ DAT WE IN 2050 NAAR VERWACHTING MET 9 MILJARD MENSEN OP AARDE ZIJN. HET VOEDEN VAN AL DEZE MENSEN BINNEN DE GRENZEN VAN DE DRAAGKRACHT VAN DE AARDE VRAAGT OM GEZONDE EN DUURZAME VOEDSELOPLOSSINGEN. NEDERLAND HEEFT MET HAAR HOOGWAARDIGE FOOD- EN AGROCOMPLEX EEN UITSTEKENDE POSITIE OM KOPLOPER TE WORDEN IN HET ONTWIKKELEN, UITPROBEREN, EN VERMARKTEN VAN DE VOEDSELOPLOSSINGEN VAN DE TOEKOMST.

VOORBIJ DE POLARISATIE

ALS WE DEZE KANSEN WILLEN GRIJPEN, DAN IS HET VAN GROOT BELANG DAT WE KIEZEN VOOR EEN INTEGRALE BENADERING. OP DIT MOMENT WORDEN IN HET MAATSCHAPPELIJKE DEBAT OVER DE VOEDSELSECTOR ECHTER EXTREME POSITIES INGENOMEN. HET DEBAT OVER VERDER INTENSIVEREN (AALT DIJKHUIZEN, WAGENINGEN UR) VERSUS DIERENWELZIJN (WAKKER DIER) IS HIER EEN GOED VOORBEELD VAN. GELUKKIG ZIJN ER MEER OPLOSSINGEN DAN ALLE DIEREN IN EEN HOOGTECHNOLOGISCHE VLEESFABRIEK HOUDEN VERSUS ALLE DIEREN BIOLOGISCH LATEN SCHARRELEN.

OM GEZOND EN DUURZAAM TE KUNNEN ETEN MOETEN WE VOORBIJ DE POLARISATIE. IN DEZE WEGWIJZER STIPPELT NATUUR & MILIEU DE ROUTE UIT NAAR DE VOEDSELOPLOSSINGEN VAN DE TOEKOMST. WE LATEN ZIEN DAT HET GEEN ABSOLUTE KEUZE IS TUSSEN DIERENWELZIJN EN MILIEU, OF TUSSEN LOKAAL EN MONDIAAL. MAAR DAT HET ECHTE PERSPECTIEF LIGT IN HET VERBINDEN VAN DE VERSCHILLENDE VISIES EN ZO OPTIMALE VOEDSELSYSTEMEN TE ONTWERPEN.

DE WEGWIJZER DIE VOOR U LIGT BESCHRIJFT DE UITDAGINGEN WAAR WE VOOR STAAN, DE VERTREKPUNTEN VOOR EEN GEZONDE EN DUURZAME TOEKOMST, DE OPLOSSINGSRICHTINGEN EN DE VERVOLGSTAPPEN DIE DAARUIT VOORTVLOEIEN. HET EINDIGT MET EEN OPROEP AAN ALLE BETROKKEN PARTIJEN OM SAMEN NEDERLAND TOT GIDSLAND TE MAKEN VAN DUURZAME VOEDSELPRODUCTIE EN -CONSUMPTIE.

UITDAGINGEN

DE VOEDSELPRODUCTIE EN -CONSUMPTIE IN NEDERLAND KENT VEEL POSITIEVE KANTEN, MAAR OOK GROTE UITDAGINGEN.

ECONOMIE

- De agrofoodsector levert in Nederland 10% van het nationaal inkomen en 10% van de werkgelegenheid.¹
- Tegelijkertijd daalt het inkomen in de sector. In 2011 maakte een vijfde van de land- en tuinbouwbedrijven geen winst.²
- Het aantal land- en tuinbouwbedrijven nam tussen 2000 en 2011 met 28% af, terwijl de hoeveelheid werk met 20% daalde.³ Per dag stoppen zeven boeren met hun bedrijf.⁴

GEZONDHEID

- In 2011 was 54% van de volwassen mannen en 43% van de volwassen vrouwen in Nederland te zwaar.⁵
- Jaarlijks neemt het aantal mensen met diabetes in Nederland met 71.000 toe. Het aantal Nederlanders met diabetes zal in 2025 ongeveer 1,3 miljoen bedragen.⁶
- Van de acht duurste ziekten, die Nederland jaarlijks elk meer dan een miljard euro kosten, zijn er in ieder geval vier voedselgerelateerd: coronaire hartziekten, beroerte, diabetes, en cariës.⁷
- De resistentie van bacteriën tegen antibiotica stijgt, mede door de 338 ton antibiotica die de veehouderij per jaar gebruikt.⁸

Aantal volwassenen (>20 jaar) met overgewicht per 100 Nederlanders

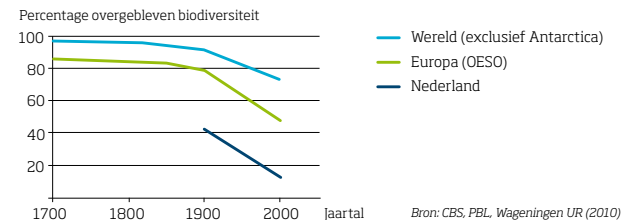
MILIEU

- Het Nederlandse agrofoodcomplex is verantwoordelijk voor 25% van de Nederlandse broeikasgasuitstoot. De productie van een kilo rundvlees staat gelijk aan de CO₂-uitstoot van 224 autokilometers en vergt 100 m² aan landbouwgrond.¹⁰
- Voor de productie van al het vlees dat in Nederland gegeten wordt, is evenveel water nodig als 13 maal het jaarlijkse watergebruik van alle Nederlandse huishoudens.¹¹
- De stikstofdepositie op de natuur is voor 47% afkomstig van de Nederlandse landbouw, voornamelijk door de uitstoot van ammoniak.¹² De landbouw is met een aandeel van 86% veruit de grootste bron van ammoniak.¹³
- In 2009 waren op ruim de helft van de meetlocaties de concentraties van één of meer bestrijdingsmiddelen in het oppervlaktewater hoger dan de geldende waterkwaliteitsnormen.¹⁴

NATUUR

- In Nederland is inmiddels 85% van de oorspronkelijke biodiversiteit verdwenen. Landbouw is hier een belangrijke oorzaak van.¹⁵
- Jaarlijks importeren we in Nederland 8,7 miljoen ton soja.¹⁶ Om soja voor veevoer te telen worden bossen gekapt en wordt bijvoorbeeld de jaguar in de Braziliaanse Cerrado met uitsterven bedreigd.

Biodiversiteitsverlies in Nederland, Europa en de wereld, 1700-2000

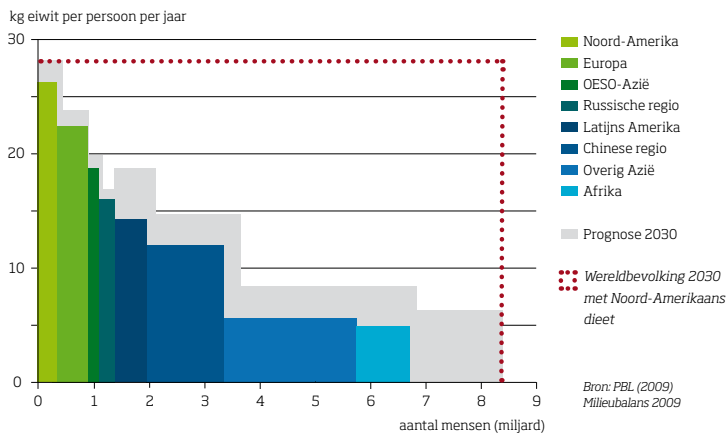
DIERENWELZIEN

- In de intensieve veehouderij worden veel dieren op een klein oppervlak gehouden en kunnen de dieren niet naar buiten. Zo leven er 18 vleeskippen op 1 m² en leeft een varken op 0,7 tot 0,8 m².¹⁷
- Bijna alle dieren in de intensieve veehouderij worden aangepast aan het systeem: staarten en tandpunten van varkens worden verwijderd, de snavels van kippen geknipt, en de hoorns van koeien verwijderd.¹⁸

WERELDVOEDSELVOORZIENING

- In 2050 zijn we naar verwachting met negen miljard mensen op aarde. Bovendien zal de welvaart in landen als China en India aanzienlijk zijn toegenomen. Als gevolg van deze ontwikkelingen zal de wereldwijde vraag naar dierlijke eiwitproducten (vlees, zuivel, vis, eieren) de komende veertig jaar met 75% toenemen.¹⁹

Mondiale inname dierlijke eiwitten per regio

DE MONDIALE VEEHOUDERIJ IS VERANTWOORDELIJK VOOR 30% VAN HET WERELDWIJDE VERLIES VAN DIEREN- EN PLANTENSOORTEN OP LAND.²¹

VERTREKPUNTEN

IN 2050 ZIJN WE NAAR VERWACHTING MET NEGEN MILJARD MENSEN OP AARDE EN IS DE KOOPKRACHT VAN VIJF MILJARD MENSEN GEGROEID TOT HET NIVEAU VAN DE MIDDENKLASSE. VOORAL DE TOENEMENDE VRAAG NAAR VOEDSEL, EN DAN VOORAL VLEES EN ZUIVEL, LEIDT TOT EEN SCHAARSTE AAN LANDBOUWGRONDSTOFFEN EN VRUCHTBARE LANDBOUWGROND.

De veehouderij legt wereldwijd inmiddels beslag op 80% van alle landbouwgrond. Als we doorgaan met de manier waarop we nu voedsel produceren en consumeren, dan hebben we straks twee aardbollen nodig om alle mensen te voeden. En die tweede aardbol is er niet.

Nederland kan een belangrijke bijdrage leveren aan het gezond en duurzaam voeden van de wereldbevolking. Dit door het ontwikkelen, uitproberen en vermarkten van de voedseloplossingen van de toekomst. De onderstaande vertrekpunten zijn essentieel om tot deze oplossingen te komen.

1. VERDUURZAAM DE VOEDSELPRODUCTIE EN -CONSUMPTIE TEGELIJKERTIJD

Om slim en effectief in te spelen op de huidige en toekomstige uitdagingen op voedselgebied, is het nodig om niet alleen de voedselproductie maar tegelijk ook de voedselconsumptie te verduurzamen. Producenten van eten kunnen alleen duurzamer produceren als consumenten ook een duurzame en gezonde keuze maken. Dit vraagt om een verandering van eetpatroon.

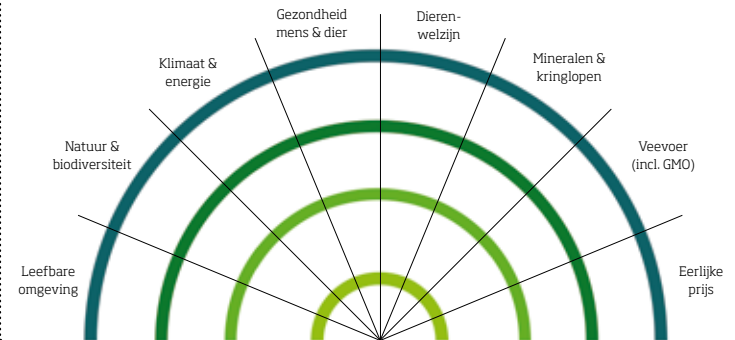
2. KIJK VERDER DAN DE POLARISATIE

Te veel nadruk op eenzijdige benaderingen vertraagt de ontwikkeling van gezonde en duurzame voedseloplossingen. Koploperschap vraagt om het verbinden van oplossingsrichtingen.

3. VERDUURZAAM MET EEN INTEGRALE BLIK

Duurzaam voedsel gaat over gezondheid, klimaat, economie, dierenwelzijn, land- en watergebruik, kringlopen, schaarse grondstoffen, voedselprijzen en nog veel meer. Gezonde en duurzame voedseloplossingen bieden vooruitgang op meerdere terreinen, zonder op andere terreinen achteruit te boeren.

Integrale duurzaamheid

4. FOCUS OP AMBITIE EN BEWEGING

Koploperschap vraagt om ambitie, innovatie en beweging. Dit betekent het inzetten op koplopers, het opschalen van hun innovatieve oplossingen richting het peloton, en het afscheid nemen van free riders. Samen zorgt dit voor een steeds verdergaande optimalisatie.

5. GEZONDHEID ALS SLEUTEL

Voor consumenten speelt gezondheid een belangrijke rol bij de keuze voor hun voedsel. Gezond consumeren, gezonde dieren en een gezonde omgeving liggen in elkaars verlengde. Met gezondheid krijgt duurzaam voedsel markt.

EEN GOED VOORBEELD VAN EEN INTEGRALE VOEDSELOPLOSSING IS DE RONDEELSTAL VOOR LEGKIPPEN. EEN STAL MET DRIE STERREN BETERLEVEN KENMERK VAN DE DIERENBESCHERMING EN EEN MILIEUKEUR CERTIFICAAT.

ROUTE

MET DE VERTREKPUNTEN ALS KOMPAS KUNNEN WE OP WEG OM NEDERLAND KOPLOPER TE MAKEN IN HET ONTWIKKELEN, UITPROBEREN EN VERMARKTEN VAN GEZOND EN DUURZAAM VOEDSEL. DE ROUTE LAAT ZICH LANGS DE ONDERSTAANDE OPLOSSINGSRICHTINGEN UITSTIPPELEN.

NAAR EEN GEZONDE EN DUURZAME VOEDSELPRODUCTIE

MAAK GEZOND EN DUURZAAM TRANSPARANT

Een ondernemer die voorop loopt moet zichtbaar kunnen maken op welke terreinen hij duurzamer werkt en op welke terreinen (nog) niet. Pas dan is het mogelijk onderscheid te maken in keten en markt, en weet de consument waar hij voor kiest. Zo zorgt de Dierenbescherming sinds 2007 met het Beter Leven Kenmerk voor een transparant onderscheid als het gaat om dierenwelzijn. In 2012 werden al zo'n 15 miljoen dieren onder het Beter Leven Kenmerk verkocht.²⁰

KIES VOOR DE KOPGROEP

Gezond en duurzaam voedsel vraagt om koplopers. Deze koplopers nemen risico's en daarom verdienen zij ondersteuning zoals de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij ook duidelijk maakt. Dit kan financiële steun zijn, in de vorm van innovatiesubsidies en een gerichte inzet van GLB middelen. Dit kan ook in de vorm van voordelen op het gebied van vergunningverlening, ruimte in de winkelschappen voor onderscheidende producten en ondersteunende consumentencampagnes.

Zo heeft de innovatieregeling voor duurzame stallen (SBiR) 20 koplopers geholpen om hun duurzame plannen te verwezenlijken. Integraal duurzame stalconcepten komen tot bloei. De eerste producten vinden binnenkort hun weg naar het winkelschap.

BLIJF BINNEN DE MILIEUGEBUIKSRUIMTE

Een gezonde en duurzame voedselproductie moet passen binnen de ruimte die het milieu biedt. Met uitstoot van mest en ammoniak, en met energie- en landgebruik leggen we beslag op de milieugebruiksruimte. Dierrechten en melkquota blijven nodig om binnen de grenzen te blijven. De ontwikkelruimte die daarbinnen bestaat, moet voor de meest integraal duurzame bedrijven gereserveerd worden.

Het handhaven van de milieugebruiksruimte stelt een duidelijke ondergrens voor het peloton en de achterblijvers. Deze beperkte ruimte stimuleert hen om gebruik te maken van de innovatieve oplossingen die door koplopers worden ontwikkeld.

MAAK DUURZAME VOEDSELPRODUCTIE EEN BELANGRIJK ONDERDEEL VAN ONZE INTERNATIONALE POLITIEK

Door de stijgende voedselprijzen, lokale voedselschaarste en besmetting van voedsel wordt het dagelijks eten in steeds meer (arme) landen een kwestie van nationale veiligheid. Daarom zet Nederland in haar internationale politieke beleid in op het bevorderen van gezonde en duurzame voedseloplossingen in ontwikkelingslanden.

© 2012 Windstreek.org & Vista Landschapsarchitectuur en Stedenbouw

NAAR EEN GEZONDE EN DUURZAME VOEDSELCONSUMPTIE

EET GEZOND EN NIET MEER DAN NODIG

De schijf van vijf biedt Nederlanders richtlijnen als het gaat om gezond eten. Nederlanders eten niettemin twee keer zoveel eiwitten als nodig en anderhalf keer zoveel verzadigde vetten als aanbevolen. Te veel verzadigde vetten leidt tot een grotere kans op hart- en vaatziekten. Hierdoor komen er in Nederland elk jaar ruim drieduizend ziektegevallen bij en sterven er ruim 700 mensen.²¹

KIES VAKER VOOR EEN PLANTAARDIG ALTERNATIEF VOOR VLEES, VIS EN ZUIVEL

De (gedeeltelijke) verschuiving van dierlijke naar plantaardige eiwitbronnen (peulvruchten, noten, kant en klare vleesvervangers) is goed voor de gezondheid, het dierenwelzijn, het milieu en de natuur. Als heel Nederland twee dagen per week kiest voor een groenteburger, dan voorkomt dat de CO₂-uitstoot van 570.000 auto's.²² Iemand die de helft van de week plantaardige vleesvervangers eet, en de andere helft duurzame kip, vermindert zijn milieu-impact zelfs met twee derde.²³

KIES VOOR (INTEGRAAL) DUURZAAM VOEDSEL

Denk bijvoorbeeld aan Milieukeur varkensvlees, rondeleieren en biologische groente en fruit. De omzet van duurzaam voedsel steeg in 2010 en 2011 met 30% per jaar. Het marktaandeel steeg in 2011 van 3,5 naar 4,5%.²⁴ In de eerste helft van 2012 zette deze trend door en steeg de omzet met 23,4% t.o.v. de eerste helft van 2011.²⁵

VERSPIL ZO MIN MOGELIJK

In Nederland gooien we thuis ieder jaar in totaal 700 miljoen kilo eetbaar voedsel weg, ter waarde van 2,5 miljard euro. De sleutel tot minder verspilling is op maat inkopen en koken en restjes goed bewaren. Dit levert 150 euro per persoon per jaar op.²⁶

A close-up photograph of a white ceramic bowl filled with stir-fried noodles. The dish is topped with fresh green vegetables, including snap peas and bean sprouts, and pieces of cooked meat. The bowl is placed on a light-colored wooden surface.

86% VAN NEDERLAND IS FLEXITARIËR
EN EET EEN OF MEER DAGEN IN DE WEEK
GEEN VLEES

Motivaction (2012)

SAMEN VERDER

NEDERLAND HEEFT MET HAAR STERKE AGRO- EN FOODCOMPLEX DE KANS OM KOPLOPER TE WORDEN IN HET ONTWIKKELEN, UITPROBEREN, EN VERMARKTEN VAN DE VOEDSELOPLOSSINGEN VAN DE TOEKOMST. NATUUR & MILIEU ROEPT ALLE BETROKKEN PARTIJEN IN NEDERLAND OP OM SAMEN, ONDER REGIE VAN HET KABINET, DE VERVOLGSTAPPEN TE ZETTEN OM DEZE KANS TE GRIJPEN

VEEHOUDERIJ EN AKKERBOUW

- ▶ Introduceer een integraal sterrensysteem voor gezond en duurzaam voedsel (vlees, groente, fruit), vergelijkbaar met het Beter Leven Kenmerk van de dierenbescherming.
- ▶ Ondersteun koplopers door middel van vergunningverlening, innovatiesubsidies en de inzet van EU-gelden.
- ▶ Leg de milieugebruiksruimte voor de veehouderij en de akkerbouw vast en ken ontwikkelruimte exclusief toe aan integraal duurzame landbouwbedrijven.
- ▶ Stel scherpe normen voor de landbouw. Bijvoorbeeld voor de uitstoot van ammoniak en het sluiten van de voer-mest-kringloop.
- ▶ Handhaaf het systeem van dierrechten en (vervangende) melkquota totdat de veehouderij binnen de milieugebruiksruimte opereert.
- ▶ Verplicht mestverwerking - niet verbranding - met afzetborging, gekoppeld aan innovatie in mestverwerking.
- ▶ Voer de Programmatische Aanpak Stikstof in en wijs Natura 2000 gebieden aan.

- ▶ Verbied binnen een termijn van drie jaar schadelijke bestrijdingsmiddelen. Dit kan omdat er inmiddels niet-schadelijke, alternatieve gewasbeschermingsmiddelen en teeltmethodes beschikbaar zijn.
- ▶ Gebruik in 2015 alleen nog RTRS-soja.
- ▶ Investeer in Europese eiwitproductie voor veevoer zodat we minder afhankelijk zijn van buitenlandse grondstofstromen.
- ▶ Stimuleer innovaties in plantaardige eiwitproducten (zoals groenteburgers en insectenkroketten) door SBiR en Topsectorenbeleid.
- ▶ Draag kennis en kunde over gezonde en duurzame voedseloplossingen over naar ontwikkelingslanden om daar de stabiliteit te bevorderen.

CONSUMENT EN RETAIL

- ▶ Voer een landelijke consumentencampagne gericht op flexitariërs, met het doel de consumptie van plantaardige alternatieven voor vlees te stimuleren en tegelijkertijd voedselverspilling te verminderen.
- ▶ Stel een nieuwe schijf van vijf samen, die uitgaat van gezond en duurzaam voedsel, en waarin de uitdaging om 9 miljard mensen in 2050 binnen de grenzen van de draagkracht van de aarde te voeden is meegenomen.
- ▶ Maak plantaardige producten als groente, fruit, noten en kant en klare vleesvervangers financieel de meest aantrekkelijke keuze door vlees, vis en zuivel onder het hoge BTW tarief te plaatsen. Een alternatief is een vrijwillige vleesbelasting of een gedifferentieerde milieuheffing.

- ▶ Stel als retailer ambitieuze inkoopvoorwaarden voor gezond en duurzaam voedsel en scherp deze voorwaarden regelmatig aan.
- ▶ Geef integraal duurzame producten een aantrekkelijke plek in het schap (nudging).
- ▶ Stunt niet met vlees maar met plantaardige vleesvervangers.
- ▶ Introduceer schoolfruit, gezonde schoollunches en voedsel- en kooklessen in het onderwijs.

NEDERLAND HEEFT EEN STERKE VOEDSELSECTOR. MET GOED OPGELEIDE EN GOED ONDERSTEUNDE BOEREN, SLIMME WETENSCHAPPERS, EEN INNOVATIEVE LEVENSMIDDELENINDUSTRIE, RETAILERS DIE OP DE KLEINTJES BLIJVEN LETTEN, CREATIEVE KOKS, OPLOSSINGSGERICHTE NGO'S EN MONDIGE CONSUMENTEN DIE VAN UITPROBEREN HOUDEN.

WAT NATUUR & MILIEU BETREFT EEN UITSTEKENDE UITGANGSPOSITIE OM ER VOOR TE ZORGEN DAT NEDERLAND VOOROP GAAT LOPEN IN HET ONTWIKKELEN, UITPROBEREN, EN VERMARKTEN VAN DE DUURZAME EN GEZONDE VOEDSELOPLOSSINGEN VAN DE TOEKOMST. DAT IS GOED VOOR ONZE ECONOMIE, GOED VOOR MENSEN EN GOED VOOR DE NATUUR.

NATUUR & MILIEU NODIGT ALLE BETROKKEN PARTIJEN IN NEDERLAND UIT – VAN BOER TOT CONSUMENT, VAN DIERVOEDERINDUSTRIE TOT SUPERMARKT, VAN WAKKER DIER TOT WAGENINGEN UR – OM SAMEN MET ONS DE HANDSCHOEN OP TE PAKKEN EN VAN NEDERLAND HET GIDSLAND OP HET GEBIED VAN GEZOND EN DUURZAAM VOEDSEL TE MAKEN.

BRONNEN

1. LEI (2012). Het Nederlandse Agrocomplex 2011.
2. LEI (2012). Landbouw-Economisch Bericht 2012.
3. CBS (2012). Smakelijk Weten. Trends in voeding en gezondheid.
4. CBS (2012). Landbouwtelling 2011.
5. CBS (2012). Smakelijk Weten. Trends in voeding en gezondheid.
6. Website Diabetes Vereniging Nederland: www.dvn.nl/diabetes/in-cijfers (23-1-2013).
7. Website Nationaal Kompas Volksgezondheid: www.nationaalkompas.nl/gezondheid-en-ziekte/ziekten-en-aandoeningen/welke-ziekten-zijn-het-duurst/ (23-1-2013).
8. LEI (2012). Trends in veterinary antibiotic use in the Netherlands 2005-2011.
9. LEI (2012). Het Nederlandse Agrocomplex 2011.
10. Blonk (2008). Milieueffecten van Nederlandse consumptie van eiwitrijke producten. Gevolgen van vervanging van dierlijke eiwitten anno 2008.
11. Eigen berekening: Watergebruik vlees = 86,3 kg vlees p.p. per jaar (PVE kengetallen 2010) x 6841 liter water voor 1 kg vlees (waterfootprint.org en PVE kengetallen 2010) x 16.615.000 Nederlanders (CBS) = 9809 miljard liter water. Huishoudelijk watergebruik Nederland = 120,1 liter water p.p. per dag (compendium voor de leefomgeving) x 365 x 16.615.000 = 728 miljard liter water. Ratio watergebruik vlees / huishoudelijk watergebruik (2010): 13,4.
12. Website Compendium voor de Leefomgeving: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0189-Vermestende-depositie.html (29-01-2013).
13. Website Compendium voor de Leefomgeving: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0101-Ammoniakemissie-door-de-land-en-tuinbouw.html (29-01-2013).
14. PBL (2012). Evaluatie van de nota Duurzame gewasbescherming.
15. PPBL (2012). Balans van de Leefomgeving 2012.
16. Sojacoalitie (2012). Soja Barometer 2012.
17. Rijksoverheid (2007). Informatiedocument Leefoppervlaktes in de Intensieve Veehouderij.
18. Website Wakker Dier: www.wakkerdier.nl/bio-industrie (23-1-2013).
19. PBL (2009). Milieubalans 2009.
20. Website Dierenbescherming: www.beterleven.dierenbescherming.nl/bk (28-1-2013).
21. PBL (2009). Milieubalans 2009.
22. Eigen berekening. 33 kg CO₂/kg product [bron: Blonk (2008). Milieueffecten van Nederlandse Consumptie van Eiwitrijke Producten] Gedeeld door 147 g CO₂/autokm [bron: Geilenkirchen, et al. (2009). Milieueffecten van Wijziging BPM-grondslag Personenauto's naar CO₂-uitstoot. Den Haag: PBL] = 224 km.
23. CE Delft (2012). Milieu effecten van verbeteropties van de Nederlandse eiwitconsumptie.
24. Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (Min.EL&I) (2012). Monitor Duurzaam Voedsel 2011.
25. LEI (2012). Monitor Duurzaam Voedsel (1^e halfjaar 2012).
26. Voedingscentrum, Agro&Co, Milieu Centraal (2011). Voedselverspilling: miljarden in de vuiniskak.

**NEDERLAND HEEFT DE KANS OM KOPLOPER
TE WORDEN OP HET GEBIED VAN GEZONDE
EN DUURZAME VOEDSELOPLOSSINGEN.
DIT IS GOED VOOR ONZE ECONOMIE, GOED
VOOR MENSEN EN GOED VOOR DE NATUUR.**

NATUUR & MILIEU IS EEN ONAFHANKELIJKE ORGANISATIE DIE ZICH MET HART EN ZIEL INZET
VOOR GEZOND VOEDSEL. SCHONE ENERGIE. SLIMME MOBILITEIT EN EEN MOOIE NATUUR.
STEUN ONS EN GA NAAR WWW.NATUURENMILIEU.NL

**NATUUR
& MILIEU**

Uitgave: Natuur & Milieu, Utrecht, februari 2013 | Tekst: Natuur & Milieu | Ontwerp: De Hondsdagen, Utrecht
Druk: Drukkerij All Print, Utrecht